

4 Pozitivismus a hermeneutika

Úvod

Kapitola se zabývá otázkou, jakými způsoby má věda dospívat k poznání. Vstoupíme v ní na pole filozofie vědy 19. a 20. století a seznámíme se s jejími dvěma důležitými a v mnohých ohledech protikladnými směry. Ty lze uplatnit také v úvahách, k čemu a jakými cestami by měly směřovat výchova a vzdělávání.

První z probíraných pohledů – pozitivismus – hovoří o významu poznání jasných a ověřitelných faktů a zákonitostí mezi nimi, jejichž znalost je spolehlivě a efektivně upotřebitelná ve výchově. Pozitivismus se v oblasti výchovy orientuje hlavně na předávání systematizovaných znalostí. Druhý přístup – hermeneutika – se obrací k jedinečnému, k jednotlivci, nositeli poznání, který žije v určité historické situaci a v jedinečné kultuře. Důležitější než detailní znalosti je pro hermeneutiku rozvoj schopnosti porozumět (někdy se i v jiných jazycích používá německé *Verstehen*).

Pozitivismus chce k výchově přistupovat výhradně za pomoci vědeckých metod, hermeneutika ji tematizuje především jako umění a na rozdíl od pozitivismu přikládá velký význam roli osobnosti a kulturnímu kontextu, v němž lidé žijí (a samozřejmě také poznávají).

4.1 Pozitivismus

Filozofie se od počátku novověku intenzivně zabývala problémem, jak lze dosáhnout jistého poznání. Jak racionalistická (Descartes), tak empirická tradice (Bacon) ve filozofii chtěla dospět k takovým **poznatkům**, které jsou nejenom absolutně **nezpochybnitelné** (není jisté náhodné, že velcí filozofové 17. a 18. století se často zapsali i do dějin matematiky a fyziky), ale dají se rovněž využít v účinném působení na svět. Hlavně od empirismu se odvíjí počátky moderních přírodních věd.

V průběhu 19. století se objevuje a rozvíjí moderní společnost. Pod pojmem moderní společnost rozumíme společnost, v níž se prosadil ekonomický a politický liberalismus, úloha náboženství zeslábla a byla částečně nahrazena nástupem vědy a politických ideologií, lidé se masově přesouvali do rychle rostoucích měst – center průmyslu a obchodu. Ekonomické, politické a sociální aspekty zmiňované sociální krize se projevovaly např. nacionalismem, politickými revolucemi i růstem mnohých sociálně-patologických jevů (barvitý popis těchto rozvrtných tendencí i ostatních zmiňovaných rysů moderní společnosti nalezneme např. v románech spisovatelů řazených k realismu).

Nástup moderní společnosti provázela politická a hodnotová krize. Se společenskou krizí se dostavila i potřeba vzniku nových vědeckých oborů, které by tuto společenskou krizi dokázaly vysvětlit, a tak ji pomohly řešit. Jednou z nejdůležitějších postav, jež stály u vzniku moderního pojetí (sociálních) věd, byl A. Comte (1798–1857), zakladatel pozitivismu. Comte ve své koncepci prosazoval názor, že všechny **vědy** mají tvořit **celek** tak, aby mohly vysvětlit veškerou realitu. Svět sociálních skutečností je podle Comta potřeba zkoumat cestami obdobnými těm, které se osvědčily ve zkoumání přírody. Vedle Comta bychom v této souvislosti měli jmenovat H. Spencera (1820–1903) s jeho evolucionismem – přesvědčením, že společnost se vyvíjí podobně jako druhy v přírodě, tzn. ke stále složitějším a současně výkonnějším formám.

Pozitivismus pracoval s předpokladem, že v lidském světě platí zákony podobné svou univerzalitou zákonům přírodním (proto se někdy hovoří o naturalistickém přístupu). Ve společnosti se stejně jako v přírodě nic neodehrává nahodile (Usher, Bryant, Johnston, 1997, s. 175). Jako je možné ovládat přírodu díky znalosti přírodních zákonů, je analogicky možné postupovat v případě zákonů společenských. Čím více poznáváme, tím lépe dokážeme předvídat, domnívá se Comte. Splnění tohoto předpokladu má přijít spolu s pozitivním (vědeckým) stadiem společnosti, domnívá se ve své filozofii dějin probíraný myslitel. Od možnosti předvídat není daleko k možnosti kontrolovat a řídit, můžeme dodat (viz kapitola o marxismu, resp. kritické teorii).

Comtovský pozitivismus předpokládá, že rozvoj vědy zaručí **pokrok** společnosti. Zde je evidentní vliv, který na pozitivismus mělo osvícenství. Věda je chápána jako nejdokonalejší způsob poznání. Věda i společnost mají tendenci dospívat ke stále dokonalejším podobám. Novější poznání ve vědě navazuje na starší, prohlubuje ho a upřesňuje. S tím jak rostou naše znalosti, je překonávána neznalost. Pozitivismus věří, že zákony fungování společnosti se dají odvodit jedině na základě práce s **fakty**. Práce s nimi je základem skutečné vědecké činnosti. Ta se nemůže spolehnout na spekulace a intuici. Úkolem vědy není pracovat s hodnotami, tzn. že věda pojednává o tom, co je a není možné, ale už ne např. o tom, co je dobré nebo krásné. Fakta jsou nezávislá na pozorovateli, mezi ním a pozorovaným světem existuje distance, která zaručuje možnost spolehlivě ověřovat závěry vědecké práce (srovnej s přístupem kritické teorie – viz kapitolu o marxismu).

Novější etapy pozitivismu revidovaly původní comtovské závěry a zvolily si odlišné metody práce. Tzv. vídeňský kruh, někdy považovaný za součást **novopozitivismu**, se od 20. let 20. století zabýval filozofií jazyka. Byl důležitým nositelem tzv. **jazykového obratu**, k němuž ve filozofii došlo na počátku 20. století. Zkoumal hranice jazyka a schopnost vědy dospívat k pravdivým výpovědím. Jeho ambicí bylo nalézt způsob, jak konstruovat skutečný vědecký jazyk, který by byl schopen zcela přesně a jednoznačně vypovídat o skutečnosti. Hovoříme zde proto o logickém pozitivismu, který je důležitou součástí analytické filozofie. Do vídeňského kruhu (nebo též kroužku) patřila dlouhá řada filozofů, další autoři na něj měli významný vliv – jmenovat lze mj. Wittgensteina a Poppera.

L. Wittgenstein (1889–1951) je pro nás zajímavý svým postřehem o provázanosti jazyka a myšlení. Říká, že hranice jednoho jsou pro nás hranicemi i druhého. Dále mj. přichází s konceptem jazykové hry. K. Popper (1902–1994) ukazuje, že věda je sice nejjistější způsob lidského poznání, ale její vývoj není kontinuální. Starší teorie nejsou novějšími a lepšími zpřesňovány, nýbrž nahrazovány. Věda si nemůže činit automaticky nárok na neomylnost, její objektivita je odvozena především od svobody myšlení, kritického zkoumání, plurality názorů a diskuse jejich autorů. Novější a lepší vědecké teorie nemusí přímo navazovat na starší, mohou je naopak vyvracet – tzv. princip falzifikace (Fürst, 1994, s 76).

Podobné pojetí vývoje vědy nacházíme i u mladších představitelů filozofie vědy (Kuhn).

4.2 Pozitivismus a vzdělávání

Jak už víme, pozitivismus věří v možnost spolehlivě poznávat realitu prostřednictvím nezaujatého pohledu vědy. Rozum může proniknout do otázek. Věda se nesnáší se spekulacemi; její výsledky stojí na sběru a objektivním vyhodnocování faktů. Nevědecké způsoby poznání nás vedou k omylu. Tento přístup zastával např. É. Durkheim, jedna z klíčových postav věd o výchově přelomu 19. a 20. století.

Abychom porozuměli procesům výchovy a vzdělávání, je nutné systematicky pracovat s výzkumy založenými na různých metodách (pozorování, experiment, dotazování...). Výzkum edukačních procesů poskytuje základ pro reformy vzdělávacích politik i metod výuky.

Optimismus vůči vědě se promítá i do podoby obsahů vzdělávání. Ve vyučování jsou cestami pedagogické vědy (pedagogická psychologie, pedagogická diagnostika, oborové didaktiky atd.) zprostředkovány poznatky z různých předmětů, resp. vědních oborů. Účastníci vzdělávání jsou vedeni také k tomu, aby si osvojovali metody vědecké práce (ve školách např. různá laboratorní cvičení apod.).

4.3 Hermeneutika

Hermeneutika se rozvíjí ve filozofii 19. a 20. století v negativní reakci na pozitivismus. Odmítá závěr, že se veškeré vědecké zkoumání má řídit jednotnými pravidly. Tzv. bádenská škola a na ni navazující W. Dilthey (1833–1911) zavrhuje představu jednoty všech věd a rozlišují dvě samostatné oblasti: **vědy o přírodě a vědy o duchu** (kultuře). Vědy o přírodě se zabývají neměnným světem a nejdůležitější je u nich jeho přesný **popis**. Vědy duchovní se namísto toho věnují otázkám jedinečných kultur a lidí v nich. Stěžejní je v jejich případě **porozumění**.

V přírodě platí obecné zákonitosti, ve světě lidí naopak rozhoduje jedinečné. Přírodní zákony se nemění, způsoby života lidí ano. Věda se může rozejít se svou (překonanou) minulostí snadněji než jednotlivec nebo lidské společenství. Příroda je vzhledem k člověku vnější, kultura mu naopak není cizí; v kultuře je „doma“. Např. kategorii krásna můžeme jen těžko zkoumat bez toho, abychom zaznamenali prožitek krásného. Proto jsou si oba póly věd tak vzdálené. Poznámka na okraj: Není bez zajímavosti, že v angličtině je termín vědy (sciences) používán pro tu oblast, kterou česky označujeme jako přírodní vědy, a pro humanitní obory je vyhrazeno slovo umění (arts); ostatně i z domácího prostředí známe pojem „svobodná umění“ (viz také kapitolu k liberalismu).

„Představa vědecky ‚tvrdého stylu‘ se pojí s logickou strohostí a pojmovou jednoznačností, zatímco pod ‚měkkým stylem‘ se vybavuje mnohoznačnost, metafora, obrazotvornost. Tvrdý styl spojuje pojem s významem bezpodmínečně: ideálem je dokonale univerzální přesný jazyk, operující s přesně definovanými termíny, kde smysl celků, například vět, je vyvoditelná z významu jednotlivých částí, tedy slov. Naproti tomu chápání jazyka jako struktury měkké zdůrazňuje, že vlastní výrazové prostředky jazyka se zakládají právě na nejednoznačnosti významů: slovo ukazuje určitou věc, ale vyvolává celou soustavu dalších vztahů.“ (Palouš, 2009, s. 59)

Duchovní disciplíny se orientují na cíl porozumět a chápat, což je u věd přírodních nemožné. Porozumění je něčím, co nesmí být opomenuto, chceme-li se skutečně přiblížit člověku. Lidé jsou lidmi mj. tím, že mají vědomí sebe samotných. Víme, že druzí mají své vědomí. Přiblížit se druhému znamená mít vědomí o jeho vědomí. Jednou věcí totiž je popsat, jak se lidé chovají, zcela jinou (a náročnější) záležitostí je vysvětlit, proč se chovají právě určitým způsobem.

Spoléhání se na pouhý (byť sebezpřesnější) popis by ve vědě znamenalo redukci skutečnosti, proto v souvislosti s pozitivismem Husserl hovořil o krizi evropských věd. Duchovní vědy tedy v žádném případě nemusejí pociťovat vůči vědám přírodním komplex méněcennosti, odvozený od nemožnosti objevovat neměnné zákony. Úkoly duchovních věd jsou jiné a také, jak uvidíme ještě dále, v určitém smyslu o mnoho náročnější.

Hermeneutika původně vznikla jako umění vykládat psaný text. Latinské textere odkazuje ke tkaní a pletení (Pelcová, 2000, s. 93). Termín hermeneutika pochází ze 17. století. Hermeneuein znamená v řečtině vyjádřit, vyložit nebo přeložit (tamtéž, s. 92), Hermés byl ve starořecké mytologii posel bohů. Určité podoby hermeneutiky jsou dlouhodobě vlastní sféram nejenom filozofie či teologie, jež se věnuje výkladu posvátných textů.

Spolu s jazykovým obratem ve filozofii dvacátých let 20. století se její záběr rozšířil na chápání (psaného i mluveného) jazyka, neoddělitelného od podoby uvažování. Způsob práce s jazykem je i způsobem myšlení. Co lze myslet, lze říci. Co je možné vyjádřit slovy, to je možné myslet (Wittgenstein). To je motiv společný logickému pozitivismu i hermeneutice.

S výkladem textu je spojený výklad myšlení, tím pádem i způsob, jakým existujeme. Vyjádřeno pomocí metafory, textem k výkladu se může stát celý svět kultury a mezilidských interakcí, které se v něm odehrávají. Veškerá lidská komunikace i jednání (resp. jejich smysl) patří do světa kultury. Na tomto místě lze zopakovat, že kultura je v hermeneutickém pojetí vždy něčím živým a blízkým.

Hermeneutický přístup počítá – na rozdíl od pozitivismu – s tím, že v lidském světě neexistuje nic jako předem jasně daná a na člověku nezávislá skutečnost. Vše, co máme pochopit (a následně vysvětlit), si nejprve musíme přeložit do jazyka (způsobu uvažování), který je nám vlastní, a teprve pak je možné postupovat dál. Porozumění je pro hermeneutiku nevyhnutelně svázáno s **interpretací**. O hermeneutice se přímo hovoří jako o umění interpretace. Hermeneutika je, jinými slovy řečeno, **uměním překladu** z jednoho jazyka do druhého. Stejně jako se v případě překladů krásné literatury pokaždé nabízí více možností postupu – vždy lze vést debatu o tom, který z pokusů je zdařilejší. Překlady zastarávají; abychom se přiblížili originálu, musíme pořizovat překlady nové. Zásadám hermeneutiky se přičítá jakýkoli dogmatismus. Pole výkladu je otevřené. To ale neznamená možnost svévole; hermeneutika nerezignuje na požadavek stát se vědeckou metodou poznání.

Jako výmluvná ilustrace argumentů uvedených v celém odstavci nám poslouží historie náboženství. Většina náboženství zřizuje instituci kněze, který je oprávněn vykládat laikům posvátné texty. Způsob výkladů se v čase mění a jednotlivé výklady a jejich zastánci se mnohdy dostávají do konfliktů (např. různé interpretace Bible a náboženské války středověku). Z moderní historie lze připomenout např. spory o chápání Marxova díla. Můžeme použít i další analogii – příklad klasických uměleckých děl a jejich interpretace: Shakespearovy hry vznikly zhruba před čtyřmi staletími. Aby je bylo možné oživit na jevišti, musí být pokaždé znovu nastudovány. Každá interpretace je aktualizací; zdůrazňuje hlavně to, co je významné pro současnost, resp. její obyvatele.

Další důležitou zásadou hermeneutiky je, že každé sdělení a jazyk v něm použitý jsou situovány do rámce konkrétní **kultury** a mocenských vztahů. Ať si to uvědomujeme, nebo ne, jazyk, který používáme, naznačuje, jak chápeme sami sebe a jakými bychom chtěli být. Pro Nietzscheho znamená stvořit svůj jazyk stvořit svou mysl (Rorty, 1996, s. 30). Kdo přebírá jazyk a myšlení druhých, nemůže být zcela svobodný (srovnej myšlenky Feireho, představené v kapitole o alternativních přístupech ve vzdělávání).

Vypovídají mnoho důležitého nejenom o svém původci, ale i o kontextu, v němž se nacházel. Charakterizují jednotlivce, skupinu, společnost i dobu svého původu. Jakákoli výpověď prozrazuje nutně více, než měl její autor v úmyslu sdělit. Jestliže chceme pochopit (vědecké či umělecké) dílo, je výhodné, pokud známe některé důležité informace ze života jeho autora, a naopak. Pokud si v této souvislosti mohu dovolit odbočku mimo filozofii, rád bych vzpoměl část textu písně B. Okudžavy „Píšu historický román“, kde se zpívá o tom, že každý píše o tom, co sám slyší a každý slyší tak, jak dýchá – z toho vyplývá, že jak „dýchá“ (tzn. jaký je), tak také píše.

Výpověď říká vždy něco podstatného navíc, byť by to bylo skryto v detailu. Abychom si takových skutečností všimli, je nezbytné rozvíjet schopnost věnovat se zkoumané výpovědi detailně a současně si udržet kritický odstup. Stejně jako to, co a jak jsme řekli, je důležité i to, co jsme říci nechtěli či neuměli. Hermeneutika proto musí rozvíjet doslovný význam, hledat skrytý smysl výpovědi a přitom dokázat vytušit zamlčené.

Ke skutečnosti přistupujeme vždy vybaveni tzv. předporozuměním. **Předporozuměním** je míněna skutečnost, že nikdy nemůžeme zcela odhlédnout od našich předchozích zkušeností, nelze se jednoduše odpoutat od našich stávajících znalostí, názorů, postojů apod. Pojem **hermeneutický kruh** označují fakt, že každý nový způsob porozumění je do určité míry ovlivněn způsoby staršími. Proto je např. možné v průběhu času přečíst nějakou knihu vícekrát a pokaždé jí rozumět jinak. Příbuzný pojem **dvojitá hermeneutika**, který je spojován hlavně s Giddensem, odkazuje ke skutečnosti, že ani oblast vědeckého zkoumání není prostá očekávání a hodnot, která v sobě vědci nesou a která se projevují v jejich způsobech práce. Vědecká práce je v sociálním kontextu jako každá jiná lidská aktivita. Už tím, že si vědec vybírá určité téma, dokazuje, že mu není lhostejné, znepokojuje ho či jej přitahuje, formuluje si k němu tedy určitý postoj. K tomu je potřeba připočít skutečnost, že vše, co je obsaženo v jazyce (tedy i jazyce vědy) je nějak uchopeno, jazyk není neutrální. Pokud jej používáme (což je nevyhnutelné), navazujeme na porozumění a soudy našich předchůdců.

Porozumění nesouvisí pouze s vědou, týká se i každodenního života. Neexistuje žádná výpověď nebo jednání, které by neodkazovalo na realitu a které by se na někoho neobracy. Umění zacházet s texty (v doslovném i přeneseném smyslu) se musíme učit. To se neobejde bez chyb. „Jako čtenář nalézám sebe sama, že se ztrácím,“ poznamenává k tomu Ricoeur (2004, s. 40).

Stejný autor (1993, s. 180) uvádí i další pozoruhodnou myšlenku: „Veškerá hermeneutika je tak explicitně či implicitně porozuměním sobě samému oklikou přes porozumění druhému.“

Hermeneutická dovednost umožňuje porozumět i nežijícím autorům nebo kulturám, které již zanikly; v tomto smyslu je možné „žít“ např. s Mozartem či Beethovenem a jejich dobou. Potřebujeme porozumět dějinám, abychom pochopili současnost a dokázali uvažovat o budoucnosti. Tento postřeh je sice mnohdy používán jako pouhá fráze, to ovšem nijak nesnižuje jeho platnost. Platí v případě jednotlivce, skupin (např. národních dějin) stejně jako ve studiu jakéhokoli vědního oboru.

Není jistě náhodné, že se v dnešní době těší zájmu knihy, které se zabývají historií nebo aktualizací odkazu klasiků různých oborů.

Časový odstup je jednou výhodou, podruhé nevýhodou. „Mrtvý“ text (či jiný způsob výpovědi) je sice hluchý k otázkám, současně je o mnoho snadnější identifikovat to, co je v něm nadčasové. Časovosti se týká i jeden důležitý spor odehrávající se v rámci hermeneutiky. Týká se odlišných názorů na to, zda určité dílo můžeme vykládat jedině z hlediska současnosti, nebo zda je možné ho vyložit z hlediska (již vzdálené) doby, v níž vzniklo.

Porozumění není samozřejmé, mnohem přirozenější je jeho opak. K člověku nepatří jen potřeba zaujímat stanoviska a rozumět. Je nám také vlastní neschopnost srozumitelnosti, zamlčování a skrývání skutečnosti. Snaha o porozumění není záležitostí pouze okamžiku, v němž komunikace přímo probíhá, zohledňujeme jí také před rozmluvou a po ní.

Porozumění dále komplikuje složitá povaha moderního světa, v němž se fyzické a psychologické vzdálenosti nemusí překrývat a v němž si lidé pro vysoký stupeň své specializace i z jiných příčin nemusejí rozumět, přestože mají k dispozici technologie usnadňující (nebo jen údajně usnadňující?) komunikaci.

Vedle již odkazovaného P. Ricoeura (1913–2005) patří k nejvýznamnějším představitelům filozofické hermeneutiky H. G. Gadamer (1900–2002).

4.4 Hermeneutika a vzdělávání

Hermeneutika jako metoda poznání a filozofické směry jí blízké (např. fenomenologie) se vymezují vůči pozitivismu, nikoli vůči vědě jako takové. Je nutné zdůraznit, že sama má ambici být nejenom uměním, ale i vědeckou metodou, která se zabývá jednotlivcem a jeho životem v jedinečné kultuře a neopakovatelných situacích. Kulturu můžeme brát jako způsob komunikace založený na kódování a dekodování významů. Ve výzkumu výchovy se hermeneutika, nikoli překvapivě, soustřeďuje na problémy komunikace a porozumění, neboť i výchovu chápe jako zvláštní soubor procesů komunikace.

Významnou součástí výchovy a vzdělávání jsou pokusy vysvětlovat a chápat. Mají vždy otevřenou povahu, jejich výsledek je ale nejistý (pravděpodobnost úspěchu není zaručena ani při použití nejnovějších technologií usnadňujících vyučování a učení). Učení je vždy neukončené. Zvládnutí každého úkolu otevírá novou příležitost. Např. cizímu jazyku se skutečně naučíme až v okamžiku, kdy v něm dokážeme myslet.

V procesu výchovy je žádoucí uplatňovat tvůrčí přístupy, poskytnout učícím se prostor k tomu, aby něco vysvětlovali druhým, protože zkušenost říká, že vyučovat druhé je mimořádně účinným způsobem, jak se sám učit.

Vzdělavatel se v zájmu úspěchu vzdělávací aktivity zajímá o její účastníky. Potřebuje znát podmínky jejich života (kulturní, pracovní, sociální atd.). Učení vždy navazuje na již existující (osvojené) – viz téma předporozumění, stejně jako v poslední době často prosazovanou konstruktivistickou teorii učení.

Ve vzdělávání by měla být uplatňována **metoda dialogu**. Dialog probíhá mezi aktéry těchto procesů a dialogu podobná aktivita se může odehrávat i mezi studenty a učební látkou. Vše, co si osvojíme, svým způsobem v našem myšlení spoluvytváříme. Různé problémy je možné posuzovat různými hermeneutikami, protože neexistuje nic jako univerzální logika závazná pro všechny obory. Rovněž na jeden problém (resp. jeho různé stránky) lze pohlížet za pomoci různých hermeneutik (srovnej Habermase v kapitole o marxismu a Mezirowa v kapitole o pragmatismu).

Jen pro úplnost dodávám, že dialogická metoda výchovy není hermeneutikou „monopolizována“, je naopak využívána také dalšími směry (mj. etického a pedagogického) myšlení.

Shrnutí kapitoly

Pozitivistický přístup ve zkoumání výchovy se zaměřuje na fakta. To je jeho předností i slabinou. Brání se spekulacím, zabývá se výhradně tím, co je ověřitelné. Nejlépe ověřitelné je to, co je možné změřit. Pozitivismus se zasloužil o rozvoj oblasti empirických výzkumů. V nich si všímá zejména roviny popisu, čímž nutně redukuje složitou skutečnost. Rezignuje na diskusi o hodnotách ve výchově. Tu považuje za vědecky neřešitelnou, odkazuje ji proto do zvláštní sféry filozofie výchovy.

Hermeneutika hledá jiné cesty než pozitivismus. Zajímá se o jednotlivce v procesu výchovy, který žije ve světě významů konstruovaných v kultuře. V centru pozornosti se ocitá i oblast prožívání; hermeneutice je vlastní sklon k „psychologizaci“. Hermeneutika se smiřuje s tím, že její závěry jsou vždy jen dočasné a bez nároku na objektivní platnost. Lidský svět je v hermeneutické perspektivě světem komunikace v rámci světa kultury. Proto má hermeneutika ve srovnání s pozitivismem blíže k filozofii výchovy (Brezinka, 2001, s. 166–167). Její přístup zdůrazňuje normativní rovinu, tj. rovinu hodnot a hodnocení. Není bez zajímavosti, že soudobá hermeneutika (Kögler, 2006) rozvíjí své vazby i na konkrétní sociální teorie, jako je frankfurtská škola (k té viz následující kapitolu).

Oba probírané pohledy se v mnohém liší, což však ještě není důvodem k tomu, abychom se nutili do pokusů zhodnotit, který z nich je lepší (tradičně větší sebejistotu pocítují zastánci pozitivismu a přírodních věd). Nosnější je zřejmě snaha posoudit, v čem spočívají jejich silné a slabé stránky. V dějinách věd o výchově se střídají období důrazu na empirický, nebo hermeneutický přístup. V poslední době nejsou navíc obě perspektivy považovány za nesmiřitelné protiklady (Beneš, 2001, kap. 1.3 a 1.4) a objevují se pokusy skloubit jejich přednosti.

Doporučená literatura

FÜRST, Maria. *Filozofie*. Praha: Fortuna, 1994. ISBN 80-7168-161-X (s. 63–69, 76–77, 82–83).

SKALICKÝ, Karel. *Hermeneutika a její proměny*. Rychnov nad Kněžnou: Ježek, 1997. ISBN 80-85996-09-X.

PELCOVÁ, Naděžda. *Filozofická a pedagogická antropologie*. Praha: Karolinum, 2000. ISBN 80-246-0075-5 (kap. IV.1).

WALLERSTEIN, Immanuel. *Evropský univerzalizmus: Rétorika moci*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON, 2008. ISBN 978-80-86429-81-6 (kap. 3).